

Litteraturhistorisk oversigt - 4. udgave
© 2001-2006 Ole Ravn og Systime A/S

Kopiering fra denne bog må kun finde sted i overensstemmelse med aftale mellem Copy-Dan og Undervisningsministeriet.

Omslag: Mette Vangsgaard

Sat med 9 pkt. New Century Schoolbook

Trykt hos:
Narayana Press, Gylling
Printed in Denmark 2006

4. udgave, 3. oplag
ISBN 87-616-0484-4
(ISBN-13: 978-87-616-0484-2)

1. udgave 1984
2. udgave 1991
3. udgave 1997
4. udgave 2001

SYSTIME >

Skt. Pauls Gade 25
DK-8000 Århus C
Tlf.: 70 12 11 00
www.systime.dk

I 850-1780

1. Oldtidens litteratur 850-1100

De ældste sproglige mindesmærker i Danmark er **runeindskrifterne**. Runeskriften er en særlig fælles-germansk afart af de græske og latinske alfabeter, udformet på en sådan måde, at den kan »ristes«, dvs. ridges i træ eller på sten. Netop dette er baggrunden for, at runerne har kunnet bevares helt frem til i dag.

I Danmark havde runeskriften to blomstringsperioder. I 3.-6. århundrede anvendte man det ældre runealfabet med 24 tegn bl.a. som magisk beskyttelse på kostbare eller hellige genstande. Efterhånden forenkledes alfabetet til kun at omfatte 16 tegn, og samtidig fik anvendelsen af runerne sin klassiske udbredelse, først og fremmest som mindeindskrifter på sten. I alt kendes der fra perioden ca. 700-1100 et par hundrede runesten i Norden, og tilsammen giver disse et indblik i levevilkårene i den periode i Danmarkshistorien, man plejer at kalde vikingetiden.

I de ældste runeindskrifter dominerer endnu de hedenske idealer, men fra omkring midten af 800-tallet begynder de kristne missionærers aktivitet så småt at vise sig i runeindskrifterne. Først med Harald Blåtands dåb omkring 960 finder det officielle trosskifte sted, men den kristne indflydelse kan spores på runestenene allerede længe inden da.

Bedst kendt af de danske runesten er Jellingstenene, der stammer fra 10. århundrede og giver et indtryk både af runeindskrifternes kortfattede, næsten formelagtige udformning og af den billedmæssige udsmykning, der ofte supplerer skrifttegnene. Hertil kommer, at man undertiden anvender digteriske virkemidler, f.eks. bogstavrim og billedsprog for at understrege den sproglige kraft i det skrevne.

I det hele taget er runeindskrifterne sprogligt kendetegnet af en fyndig, fortættet og dynamisk udtryksform. Indholdsmæssigt præges de af idealer, der er typiske for et høvdingesamfund som det, der eksisterede i Danmark omkring år 1000, dvs. at værdier som tapperhed, trofasthed over for høvdingen og sammenhold i kampen mod ydre fjender er de helt dominerende elementer.

Samtidig er det samfund, vi møder gennem runestenene, et samfund med store sociale og økonomiske forskelle: Der er f.eks. markante sociale skel mellem konger, høvdinger og jord-drotter, over frie bønder, huskarle og krigere til trælle. Stort set alle runestenene udtrykker imidlertid de højeste social-gruppers livstolkning, og det er disse samfundsklassers idealer og normer, der tydeligt træder frem.

Runestenene er normaltmindesten, der tjener til at forevige et menneskes ry – hvad enten det gælder den afdødes eller stenrejserens – og især til at glorificere slægten og styrke efterkommernes position i samfundet. Derfor rejstes runestenene normalt også, hvor de kunne ses, dvs. ved veje eller vade-steder. Kun få af dem er imidlertid blevet stående på deres oprindelige plads – de fleste er blevet flyttet andre steder hen, hvor der har været brug for dem.

Bortset fra runeindskrifterne er den danske oldtidsdigtning i udpræget grad en mundtlig litteratur, som vi kun har kendskab til gennem langt senere nedskrivninger, eller som vi kun kender gennem tilsvarende, bedre overleverede udenlandske kilder.

En af forklaringerne på denne litteraturs gennemslagskraft er, at der er tale om en kollektiv litteratur, der i mange tilfælde havde direkte tilknytning til almuens dagligdag og opfyl-dennes behov for at beskrive og fortolke virkeligheden.

De vigtigste af de mundtlige genrer er myten, sagnet og eventyret.

Myterne er fortællinger om verdens opståen og gudernes liv. Disse fortællinger havde i vikingetiden primært det formål at sikre stabiliteten i samfundet, hvilket bl.a. skete ved at skil-dre konfrontationerne mellem de ofte meget menneskelige guder (aserne Odin, Thor, Loke osv.) og deres modstandere, jætterne, der repræsenterer ondskaben og fristelserne i den menneskelige tilværelse.

En anden meget populær mundtlig genre er **sagnene**, dvs. beretninger om de mindeværdige begivenheder, der knytter sig til særlige steder eller personer. Bl.a. takket være historieskri-veren Saxo, hvis store latinske værk »Gesta Danorum« (ca. 1200) bl.a. bygger på de gamle heltesagn, kan vi også i den danske lit-teratur få et indtryk af mange af disse sagn.

Den tredje betydningsfulde mundtlige genre er **eventyret**, som er den genre, der tydeligst afspejler almuens forestillings-verden og livsforhold. Karakteristisk for eventyrene er, at der

er tale om fiktionslitteratur, der ikke tager det så hårdt hverken med den realistiske form eller sandsynligheden. Følge heraf kan man i mange eventyr finde usandsynlige og overnaturlige træk og en undertiden ganske pen fantasi. De fleste af de oprindelige eventyr kendes idet de først er nedskrevet langt senere – for de fleste kommer først i løbet af 1800-tallet. Alligevel får man af disse eventyr et ganske godt indtryk af de sociale sætninger, der prægede middelaldersamfundet. I eventyrene skildres f.eks. hvordan den fattige mand lykkes, hvis han blot viser tillid til de herskende og hans menneskelige egenskaber i øvrigt gør ham færdig. Disse eventyr rummer således en social utopi, der fungerer som kompensation i en trist og ensformig tilværelse.

Et mere direkte udtryk for de sociale forhold finder man mange skæmteeventyr, der ofte meget direkte og på en siv måde gør nar af magthavere og autoriteter. Disse kommer således til at fungere som en slags ventil for frustrationer, som den sociale ulighed førte med sig.

Mens der som sagt kun er få skriftlige kilder, der direkte give et indtryk af det danske vikingesamfund, har man mulighed for at hente yderligere oplysninger om denne Danmarkshistorien gennem den norrøne eller oldnordiske litteratur, idet denne litteratur også afspejler forholdene i Danmark eller i enkelte tilfælde direkte besid sig med danske forhold.

Der er tale om en litteratur, der blev nedskrevet efter at øen var koloniseret af norske høvdinger og i slutningen af 9. århundrede.

Efter kristendommens indførelse på Island opnåede islændingene færdighed i at bruge latinske bogstaver, og de følgende århundreder begyndte de at skrive ned de gamle fortællinger, der tidligere havde levet i folkmund. Den tidlige nedtegnelse havde eddadigtningen, (undertiden kaldet »Den ældre Edda«), en samling gude- og heltesagn.

Gudekvadene behandler de gamle myter og sagn, men under indtryk af kristendommens udbredelse kommer ofte på en temmelig fri og respektløs måde til at indgå, f.eks. det kendte »Den højes tale« er et satirisk eventyr, der leveregler, formet som huskevers.

* Karnevalisme

er tale om fiktionslitteratur, der ikke tager det så højtideligt hverken med den realistiske form eller sandsynligheden. Som følge heraf kan man i mange eventyr finde usandsynlige eller ligefrem overnaturlige træk og en undertiden ganske løssluppen fantasi. De fleste af de oprindelige eventyr kender vi ikke, idet de først er nedskrevet langt senere – for de flestes vedkommende først i løbet af 1800-tallet. Alligevel får man i mange af disse eventyr et ganske godt indtryk af de sociale modsætninger, der prægede middelaldersamfundet. I nogle af eventyrene skildres f.eks. hvordan den fattige mand kan vinde lykken, hvis han blot viser tillid til de herskende autoriteter, og hans menneskelige egenskaber i øvrigt gør ham fortjent til det. Disse eventyr rummer således en social utopi, der kan fungere som kompensation i en trist og ensformig tilværelse.

Et mere direkte udtryk for de sociale forhold finder man i de mange *skæmteeventyr*, der ofte meget direkte og på en aggressiv måde gør nar af magthavere og autoriteter. Disse eventyr kommer således til at fungere som en slags ventil for de frustrationer, som den sociale ulighed førte med sig.

Mens der som sagt kun er få skriftlige kilder, der direkte kan give et indtryk af det danske vikingesamfund, har man mulighed for at hente yderligere oplysninger om denne periode i Danmarkshistorien gennem **den norrøne eller oldnordiske litteratur**, idet denne litteratur også afspejler forhold, der herskede i Danmark eller i enkelte tilfælde direkte beskæftiger sig med danske forhold.

Der er tale om en litteratur, der blev nedskrevet på Island, efter at øen var koloniseret af norske høvdinge og storbønder i 9. århundrede.

Efter kristendommens indførelse på Island omkring år 1000 opnåede islændingene færdighed i at bruge latinske bogstaver, og de følgende århundreder begyndte optegnelsen af digte og fortællinger, der tidligere havde levet i folkemunde. Størst betydning havde **eddadigtningen**, (undertiden betegnet som »Den ældre Edda«), en samling gude- og heltekvad.

Gudekvadene behandler de gamle myter om asernes liv, men under indtryk af kristendommens udbredelse sker dette ofte på en temmelig fri og respektløs måde. Andre gudekvad, f.eks. det kendte »Den højes tale« er et sæt nøgterne og kontante leveregler, formet som huskevers.

Den anden gruppe af Eddaens heltegedigte bygger på fællesgermanske sagn og skildrer forskellige episoder fra de store sagnheltes liv.

En særlig islandsk genre er *skjaldekvadene*. Omrejsende skjalde udviklede her en speciel, meget raffineret og kunstfærdig stil, der var velegnet til f.eks. at besynge høvdinges eller andre stormænds bedrifter. Den bedst kendte islandske skjaldedigter er Egil Skallagrimsson, hvis kvad »Sønnetabet« er et typisk eksempel på den kunstfærdighed og inderlighed, der undertiden prægede skjaldekvadene.

Efter omkring år 1100 aftog interessen for eddakvadene. Det var baggrunden for, at en af tidens høvdinge, Snorre Stur-lason omkring 1225 forsøgte at genrejse eddadigtningen ved udgivelsen af værket **Edda**, der er tænkt som en lærebog for vor-tidende skjalde og bl.a. indeholder en oversigt over det særlige skjaldesprog og konkrete eksempler på, hvordan de forskellige genrer kan anvendes.

Allerede inden da havde den særlige islandske prosalitteratur, som man kalder **sagaerne** imidlertid fortrængt den lyriske digtning som den mest populære. De tidligste sagaer er knappe og tørre fremstillinger af historiske kendsgerninger, men efterhånden udviklede der sig en egentlig prosalitteratur, der kan inddeles i tre hovedgrupper:

De *historiske* sagaer er beretninger, der er samlet omkring historisk betydningsfulde skikkelser, især høvdinge og konger. De har i vid udstrækning bevaret deres autentiske præg.

I *romansagaerne* når sagalitteraturen sit højdepunkt. Det er en slags historiske romaner, der ofte har en kompleks og meget dramatisk handling, og som ofte skildrer de dramatiske modsætninger mellem den gamle tid og den nye tids normer.

Mens romansagaerne fastholder en høj grad af realisme i fremstillingsformen, er *eventyrsagaerne* rent underholdende kæder af historier, hvor fortryllede våben, trolddom og magi ofte spiller en central rolle.

2. Middelalderens litteratur 1100-1500

Ganske vist eksisterede der allerede før år 1000 en central kongemagt i Danmark, men først fra omkring 1050 fik kongemagten den centrale position, som den – med skiftende styrke – bevarede helt frem til omkring 1850.

En af forudsætningerne for den styrkede kongemagt, den romersk-katolske kirke gradvist etableredes væsentlig magtfaktor. F.eks. blev der indført tiende, bønderne skulle aflevere 10% af den årlige høst til kirken fra slutningen af 1100-tallet dukkede også de første konger i Danmark.

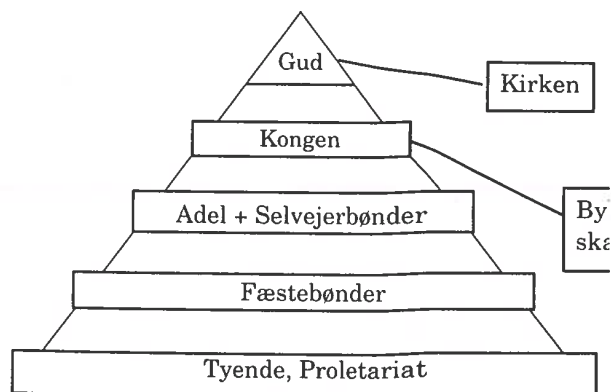
Kirken havde mange skriftkyndige folk og fik væsentlig indflydelse på det nye administrationsapparat, var af afgørende betydning for etableringen af en stærk kongemagt.

Samtidig udvikledes i denne periode den feudale samfundstruktur, der helt frem til 1700-tallets begyndelse var den dom-lagende for den økonomiske og politiske udvikling i Danmark.

Hvad der især kendetegner det feudale samfund, er besiddelsen af jord var af afgørende betydning for fordelingen mellem de forskellige samfundsklasser. Derudover, at **slægten** fik en central rolle som garant for økonomiske og ideologiske stabilitet.

Samtidig kendetegnes feudalismen af en samfundsskifte, hvor de enkelte samfundsklasser på én gang adskilte sig fra hinanden og samtidig tæt forbundet gennem en række af afhængighedsaftaler, f.eks. såkaldte forlenings- og forpagtningsaftaler. De betød, at bønderne afgav ejendommen til jorden til stormændene til gengæld for beskyttelse og samtidig forpligtede de sig til at betale afgifter af jorden.

Lidt forenklet kan den feudale samfundsmodel forstås således:

En af forudsætningerne for den styrkede kongemagt var, at den romersk-katolske kirke gradvist etableredes som en væsentlig magtfaktor. F.eks. blev der indført tiende, dvs. at bønderne skulle aflevere 10% af den årlige høst til kirken, og fra slutningen af 1100-tallet dukkede også de første klostre op i Danmark.

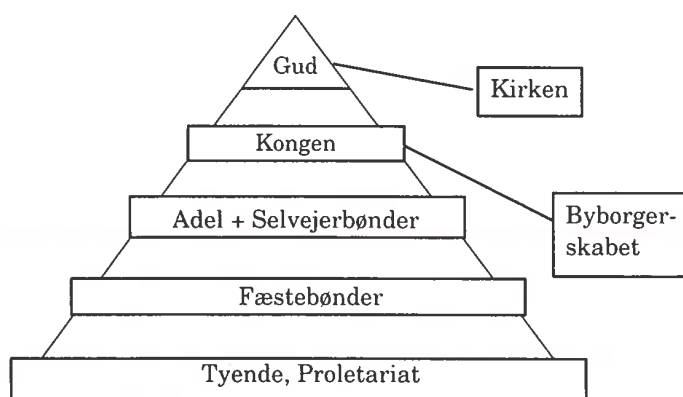
Kirken havde mange skriftkyndige folk og fik herved væsentlig indflydelse på det nye administrationsapparat, der var af afgørende betydning for etableringen af en stærk central kongemagt.

Samtidig udvikledes i denne periode den feudale samfundsstruktur, der helt frem til 1700-tallets begyndelse var grundlaget for den økonomiske og politiske udvikling i Danmark.

Hvad der især kendetegner det feudale samfund er, at besiddelsen af jord var af afgørende betydning for magtfordelingen mellem de forskellige samfundsklasser. Dette betød samtidig, at **slægten** fik en central rolle som garant for den økonomiske og ideologiske stabilitet.

Samtidig kendetegnes feudalismen af en samfundsopbygning, hvor de enkelte samfundsklasser på én gang er skarpt adskilte fra hinanden og samtidig tæt forbundet gennem en række af afhængighedsaftaler, f.eks. såkaldte forlenings- eller forpagtningsaftaler. De betød, at bønderne afgav ejendomsretten til jorden til stormændene til gengæld for beskyttelse, og samtidig forpligtede de sig til at betale afgifter af jorden.

Lidt forenklet kan den feudale samfundsmodel fremstilles således:

Som det indirekte fremgår af modellen, er feudalismen snævert knyttet til landet, mens de danskere, der boede i købstæderne kun i mindre omfang var påvirket af det feudale system. Omkring 1250 var der omkring 60 købstæder i Danmark, og beboerne her fik af kongen eneret på handel og en række håndværk og havde et udstrakt selvstyre. Til gengæld betalte de byskat til kongen. Handel og håndværk reguleredes af sammenslutninger: de såkaldte gilder og lav.

Efterhånden som byerne blev større i løbet af 1600- og 1700-tallet voksede også byborgerskabets økonomiske, politiske og kulturelle indflydelse, hvilket betød, at den feudale samfundsstruktur så småt begyndte at gå i opløsning.

Byernes øgede handel var en meget direkte trussel mod den feudale produktionsform, ligesom byborgerskabets fremgang i det hele taget skabte grundlaget for helt nye kultur- og tankeformer, der mere eller mindre vendte op og ned på det statiske samfundsbillede, der kendetegnede det tidlige middelalder-samfund.

Kulturelt var det især kirken, der prægede middelaldersamfundet. Hovedparten af tidens litteratur udgik fra klostrene, der i det hele taget fungerede som kulturcentre.

Formålet med den **kirkelige litteratur** var naturligvis at opbygge eller befæste kirkens position. Der var tale om en litteratur, der var skrevet på latin, og hvor den kristelige tendens ofte er meget tydelig. De dominerende genrer var levnedsbeskrivelser, helgenlegender og andre beretninger om mænd og kvinder med tilknytning til kirken.

Herudover fandtes der en verdslig litteratur, der især knyttede sig til kongemagten og havde til hovedformål at afstikke rammerne for forholdet mellem kongemagten og den enkelte borger. Det drejede sig især om de såkaldte **landskabslove** (f.eks. »Jyske Lov« 1241) samt en omfattende *historieskrivning*, der som regel lovpriste kongemagten eller bestemte konger. Bedst kendt er Saxos »Gesta Danorum« (ca. 1200), der var skrevet på latin og ikke blot rummede gendigtninger af de gamle folkesagn, men tillige beskrivelser af de danske middelalderkongers virke. Senere fulgte flere mere folkelige historiske værker, bl.a. »Den danske Rimkrønike« (1495), der var den første trykte bog på dansk.

I det hele taget skabtes der med Johann Gutenbergs opfindelse af bogtrykkunsten omkring 1450 helt nye vilkår for litteraturen. Det meste af det, der blev trykt, var imidlertid skrevet på latin, og kun enkelte lærebøger samt forskellige samlin-

ger med ordsprog henvendte sig til en bredere befolkningsgruppe.

Men allerede i middelalderens slutning blev det almindeligt at udgive og sælge såkaldte *flyveblade*. Det var som regel billige optryk af gamle ballader og folkebøger eller nyskrevne viser, der handlede om aktuelle begivenheder af interesse for en større kreds. Det var imidlertid først fra omkring 1700, at flyvebladene fik deres væsentlige folkelige udbredelse.

Men naturligvis eksisterede der fortsat en mundtlig digtning, der ikke blot omfattede traditionelle genrer som sagn og eventyr, men også gav sig andre udslag: Her kunne man bl.a. finde rim, remser, vejrregler, ordsprog, spådomme, vrøvle-remser, belærende sentenser, moraliserende småfortællinger, løgnehistorier, groteske fortællinger om lort, seksualitet, grovæderi og meget andet.

Tidens egentlige skønlitteratur var de adelige **ballader**, senere betegnet som **folkeviser**. Oprindelig blev disse viser produceret som underholdning for overklassen, hvor de blev anvendt ved adelens fester. Som følge heraf er der tale om synge- og danseviser, der meget direkte formulerer nogle af de problemer, der knytter sig til adelslivet. I de såkaldte **ridder-viser** pointeres f.eks. slægtens afgørende rolle, når valget står mellem det enkelte individs kærlighedslykke og slægtens krav. Også de **historiske** viser beskæftiger sig fortrinsvis med adelens kærlighedskonflikter, mens den historiske sandfærdighed er mindre udtalt, selv om disse viser handler om personer, der kendes fra Danmarkshistorien. Interessant er ikke mindst de såkaldte **trylleviser**, der ikke blot afspejler middelalderens holdning til det overnaturlige, men tillige afdækker de psykiske problemer, der kan påvirke den enkeltes liv.

3. Renæssancens og humanismens litteratur 1500-1660

Middelalderssamfundet blev ikke omformet fra den ene dag til den næste. Tværtimod bevarede den feudale samfundsform sin indflydelse flere hundrede år frem i tiden både som produktionsform, som politisk »system« og som tilværelsesfortolkning.

Men med bykulturens fremmarch og byborgerskabets voksende indflydelse opstod der et alternativ til feudalismen. Alle-

ger med ordsprog henvendte sig til en bredere befolkningsgruppe.

Men allerede i middelalderens slutning blev det almindeligt at udgive og sælge såkaldte *flyveblade*. Det var som regel billige optryk af gamle ballader og folkebøger eller nyskrevne viser, der handlede om aktuelle begivenheder af interesse for en større kreds. Det var imidlertid først fra omkring 1700, at flyvebladene fik deres væsentlige folkelige udbredelse.

Men naturligvis eksisterede der fortsat en mundtlig digtning, der ikke blot omfattede traditionelle genrer som sagn og eventyr, men også gav sig andre udslag: Her kunne man bl.a. finde rim, remser, vejrregler, ordsprog, spådomme, vrøvle-remser, belærende sentenser, moraliserende småfortællinger, løgnehistorier, groteske fortællinger om lort, seksualitet, grovæderi og meget andet.

Tidens egentlige skønlitteratur var de adelige **ballader**, senere betegnet som **folkeviser**. Oprindeligt blev disse viser produceret som underholdning for overklassen, hvor de blev anvendt ved adelens fester. Som følge heraf er der tale om synge- og danseviser, der meget direkte formulerer nogle af de problemer, der knytter sig til adelslivet. I de såkaldte **ridder-viser** pointeres f.eks. slægtens afgørende rolle, når valget står mellem det enkelte individs kærlighedslykke og slægtens krav. Også de **historiske** viser beskæftiger sig fortrinsvis med adelens kærlighedskonflikter, mens den historiske sandfærdighed er mindre udtalt, selv om disse viser handler om personer, der kendes fra Danmarkshistorien. Interessant er ikke mindst de såkaldte **trylleviser**, der ikke blot afspejler middelalderens holdning til det overnaturlige, men tillige afdækker de psykiske problemer, der kan påvirke den enkeltes liv.

3. Renæssancens og humanismens litteratur 1500-1660

Middelalderssamfundet blev ikke omformet fra den ene dag til den næste. Tværtimod bevarede den feudale samfundsform sin indflydelse flere hundrede år frem i tiden både som produktionsform, som politisk »system« og som tilværelsesfortolkning.

Men med bykulturens fremmarch og byborgerskabets voksende indflydelse opstod der et alternativ til feudalismen. Alle-